સંશોધન ગ્રંથમાળા, ગ્રંથાંક ૯
શેઠ ભોળાભાઈ જેશિંગભાઈ અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન

ગૂજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ

ઇસ્લામ યુગ

ખંડ ૧ : ભાગ ૧–૨

•

લેખક
સ્વ. શ્રી. રત્નમણિરાવ ભીમરાવ જોટે, બી. એ.

•

ગુજરાત વિદ્યાસભા : અમદાવાદ

આવૃત્તિ ૧ લી : ઈ. સ. ૧૯૪૫
પ્રથમ પુનર્મુદ્રણ : ઈ. સ. ૧૯૫૯

પ્રત ૧૧૦૦

કિંમત સાડાચાર રૂપિયા

પ્રકાશક : રસિકલાલ છો. પરીખ, શેઠ ભો. જે. અધ્યયન–સંશોધન વિદ્યાભવન,
ગુજરાત વિદ્યાસભા, ભદ્ર, અમદાવાદ

મુદ્રક : મણિભાઈ પુ. મિસ્ત્રી, આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ, અમદાવાદ

નિવેદન

ગુજરાત વિદ્યાસભાએ ગુજરાતી ભાષા દ્વારા ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધનને ખીલવવા કેટલાક સમયથી પ્રવૃત્તિ આદરી, તેને અંગે કેટલાક વિદ્વાનોને ગ્રંથો લખવાનું કામ પણ સોંપ્યું હતું ૧૯૩૯ના માર્ચમાં મુંબઈ સરકારે નીચે જણાવેલી યોજના મંજૂર કરી દેણગી આપી હતી :

૧. ભાષા અને સાહિત્ય (Language & Literature)

૧ ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ, એનો ઉગમ અને ક્રમિક કક્ષાઓમાં વિકાસ;

૨ ગુજરાતી છંદશાસ્ત્રનો અધ્યયનાત્મક નિબંધ;

૩ જૂની ગુજરાતીના શિષ્ટ ગ્રંથોનું સંપાદન (સભાના હાથપ્રત –સંગ્રહ તથા બીજેની હાથપ્રતોને આધારે),

૨ ઇતિહાસ (History)

૧ ઇતિહાસ–સાધન ગ્રંથો;

૨ ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ (સચિત્ર),

૩ સમાજશાસ્ત્ર (Sociology)

૧ ગુજરાતની ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓ ઉપર નિબંધ

તે અન્વયે આ પુસ્તકનો ખંડ ૧ : ભાગ ૧–૨નું આ પ્રથમ પુનર્મુદ્રણ છે

ગુજરાત વિદ્યાસભા	રસિકલાલ છો પરીખ
અમદાવાદ	અધ્યક્ષ
તા ૧–૧૧–૧૯૫૯	શેઠ ભો જે વિદ્યાભવન

અનુક્રમણિકા

ભાગ ૧ લો

પ્રકરણ

ભાગ ૨ જો

ગૂજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ

[ઇસ્લામ યુગ]

પૂર્વાર્ધ

ભાગ ૧ લો

પ્રકરણ ૧ લું

ભૂમિકા [ભૂમિનો ઇતિહાસ]

ગુજરાતની ભૂરચના અને એના સાસ્કૃતિક વિકાસનો સબધ

ગુજરાત દેશનો ઇતિહાસ એનુ ગૂજરાત નામ પડ્યુ ત્યારથી નહિ પણ તે પહેલા ઘણા સમયથી કહેવો જોઈએ એટલે કે એ આપણી ભૂમિનો ઇતિહાસ છે વારસાનુ મહત્ત્વ સસારની બીજી વસ્તુઓની પેઠે દેશના ઇતિહાસમા પણ ઓછુ નથી વારસને પોતાથી ભિન્ન ગુણવાળી વ્યક્તિનો વારસો મળે તો તેના ગુણથી એને થોડે ઘણે અશે અકિત થવુ પડે છે ગૂજરાતમા મુસલમાનો તેમની પહેલાના જે રાજ્યોના વારસામા આવ્યા તેના ગુણથી થોડે ઘણે અશે તેમને રગાવુ પડ્યુ એટલે જે ભૂમિ ઉપર એમણે રાજ્ય કર્યું તેની વિગત ટૂકામા જોઈ પછી એ વારસો કેવો હતો તે પણ ટૂકામા જોઈએ.

ભૌગોલિક સજોગો લીધે ગૂજરાતને હિંદુસ્તાનમા પોતાનુ એક પ્રકારનુ વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ જરા સરળતાથી પ્રાપ્ત થયુ હતુ એ સજોગોને લીધે જેમ સમાજની વ્યવહારબુદ્ધિ ખીલી હતી, તેમ સમાજની બુદ્ધિએ પણ આ કુદરતી સજોગોને સાર્થક કર્યા હતા આમ કુદરત અને સમાજની બુદ્ધિની અન્યોન્યને જે સહાય મળતી તેથી ગૂજરાતનુ સાસ્કારિક વ્યક્તિત્વ ખાસ દીપ્યુ

એશિયાનુ મધ્યબિંદુ

ગૂજરાતમા ખભાતને મધ્યબિંદુ કરીને પૃથ્વીના નકશા ઉપર એક મોટુ વર્તુળ દોરો તો અમેરિકા સિવાય હાલ સુધરેલી ગણાતી દુનિયાનો વધોઓછો ભાગ તેમા આવી જાય[1] જરા સૂક્ષ્મ રીતે જોતા

---

૧. જુઓ ખભાતના ઇતિહાસમા મે એ પ્રકારનો નકશો આપ્યો છે.

એ વર્તુળમાં કદાચ રહી જતો ભાગ પ્રાચીન સમયમાં સુધરેલો નહોતો એવો જ જણાશે. એટલે ગૂજરાત એક વખતની સુધરેલી દુનિયાની મધ્યમાં હતું એમ જણાશે. 'રત્નાકર સાગરની મહેર' એના જેટલી હિંદુસ્તાન કે એશિયાના બીજા કોઈ વિભાગને નહોતી. એક ઘાટીલા મુખમાંથી નાક બહાર નીકળી મુખમુદ્રાની શોભા વધારે છે તેમ એની ભૂમિમાંથી સૌરાષ્ટ્રનો દ્વીપકલ્પ બહાર નીકળ્યો છે, અને કચ્છ તથા ખંભાતના અખાતના બે ફાંટા ભૂમિમાં અંદર પ્રવેશીને લક્ષ્મીના પિતા મહાસાગરે એના ઉપર અનેરી કૃપા કરી છે.

પૌરાણિક પ્રાચીન ભૂગોળના મત પ્રમાણે ભારતવર્ષમાં નૈર્ઋત્ય દિશામાં અને હાલના હિંદુસ્તાનમાં પશ્ચિમ દિશામાં આવેલા આ પ્રાંતનું નામ ગૂજરાત પડતા પહેલાં ઘણા પ્રાચીન સમયથી સૌરાષ્ટ્ર હતું અને તે સાથે જ એના કેટલાક ભાગનાં નામ આનર્ત, અપરાંત વગેરે હતાં. સૌરાષ્ટ્ર અને આનર્ત એ બે નામો પુરાણોમાં એવી રીતે વપરાયાં છે કે બેની સરહદ નક્કી કરવી મુશ્કેલ છે.[૧]

પ્રાગૈતિહાસિક નદીઓ : સરસ્વતીનો પ્રવાહ

એ પ્રાગૈતિહાસિક સમયમાં સરસ્વતી નદી હિમાલયમાંથી નીકળી દક્ષિણ સમુદ્રને મળતી હતી એવા વેદવાક્યનું એ નદી હિમાલયમાંથી નીકળી રજપુતાના અને ગૂજરાતમાં થઈને સમુદ્રમાં મળતી હતી એમ પુરાણો સમર્થન કરે છે.[૨] પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના ઉત્તરાર્ધની ભૂગોળ એ સમયે હાલ કરતાં કાંઈક જુદી હતી. કચ્છના રણની જગ્યાએ સમુદ્ર

---

૧. વડનગરને લીધે ઘણા ઉત્તર ગૂજરાતને આનર્ત માને છે પણ પુરાણો ઉપરથી કાઠિયાવાડના દક્ષિણ ભાગને પણ આનર્ત કહેવાય તેમ છે. ખરી રીતે આ બન્ને નામો ગૂજરાત કાઠિયાવાડના અમુક ભાગો માટે ગમે તેમ વપરાયાં છે. તેની ચોક્કસ મર્યાદા નક્કી થઈ નથી.

૨. વૈદિક સરસ્વતીનાં પ્રવાહને લગતી વિસ્તૃત ચર્ચા મે ખંભાતના ઇતિહાસમાં એક જુદા પરિશિષ્ટમાં કરી છે.

હતો; અને સિંધુ તથા સતલજ નદી એમાં મળતી હતી યમુનાને લઈને સરસ્વતીના નીર ગૂજરાત અને કાઠિયાવાડની વચ્ચે થઈ સમુદ્રને મળતા. કાઠિયાવાડ ગૂજરાતની ભૂમિ સાથે જોડાયો નહોતો[1] એ દ્વીપકલ્પને બદલે બેટ હતો. એ તો બે હજાર વર્ષ પૂર્વેની જ વાત છે. મોટા ભૂકંપો અને જળપ્રલયને લીધે સરસ્વતી નષ્ટ થઈ અને પતિયાલાથી રજપુતાના અને ગૂજરાતમાં નળકાંઠા અને ખંભાત સુધી રણનો એક સૂકો પટો મૂકતી ગઈ કચ્છના રણનો સમુદ્ર વર્ષના બે ભાગ માટે રણ અને ચાર મહિના સમુદ્ર એમ ફેરવાઈ ગયો. હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારામાં અને એની નજીક આવેલા દ્વીપોમાં પણ આ સમયે ફેરફાર થયા[2]

ગૂજરાતની ભૂમિની રચનામાં આ મોટા ફેરફાર પછી ખાસ મોટો અને અગત્યનો ફેરફાર થયો નથી[3] એ પછી ગૂજરાતની સરહદમાં થયેલા ફેરફારો તે માત્ર રાજકીય ક્રાંતિને લગતા ફેરફારો કહી શકાય

પ્રાગૈતિહાસિક સમયનાં સ્થળો

વેદના સમયને પ્રાગૈતિહાસિક સમય કહીએ તો છેક એ સમયથી,

---

૧ આ બાબત ઉપરના પરિશિષ્ટમાં આધાર સાથે જણાવી છે સરકારી ગેઝેટિયરોમાં આ બાબતના આધાર પણ આપેલા છે

૨ આ બાબતની ચર્ચા ઉપરના પરિશિષ્ટ ઉપરાંત પાતાળને લગતા પરિશિષ્ટમાં એ જ ગ્રંથમાં કરેલી છે.

૩ કેટલાક રજપુતાનાના સમુદ્રને ઠેઠ આ સમય સુધી લાવી મૂકે છે પરંતુ તે માટે સબળ આધાર નથી રજપુતાનાનો સમુદ્ર આખો ઉત્તર હિંદુસ્તાન અને હિમાલય વગેરેની જગ્યાએ સમુદ્ર હતો તે અરસાની ભૂસ્તરને લગતી બીના છે કદાચ તે સમયે મનુષ્યની ઉત્પત્તિ પણ નહોતી મને તો લાગે છે કે રજપુતાના અને સિંધનું રણ ચાર મોટી નદીઓના ખસી જવાથી થયેલું છે એના આસપાસનું ખારું સાંભર કદાચ જૂના સમુદ્રની શંકા ઉત્પન્ન કરે તેવું છે કચ્છના રણનો સમુદ્ર તેમાં મળતી નદીનું પાણી ખારું કરી મૂકે તેને લીધે પણ નજીકના પ્રદેશોમાં ખારાશ હોય.

એટલે કે ગૂજરાત નામ પડ્યું તે પહેલાં ઘણી સદીઓથી ગૂજરાતની ભૂમિનો કિનારાનો ભાગ જાણીતો હતો. દ્વારકાં, પ્રભાસ, ભરૂચ, વલભી અને તે પછી સોપારા, અને ખંભાતની જગ્યાએ સ્તંભતીર્થ કે જે નામનું બંદર હશે તે, એ બધાંએ પ્રાચીન સમયનાં પ્રસિદ્ધ બંદરો હતાં, અને તે સમયના હિંદુસ્તાનનો સમુદ્રનો વ્યવહાર મોટે ભાગે આ બંદરો દ્વારા થતો હતો. ગૂજરાતના સાંસ્કારિક વ્યક્તિત્વમાં જે વિશેષતા છે એનો પાયો આટલા પ્રાચીન સમયમાં નંખાયો હતો.

અંદરના ભાગ કરતાં બંદરોના ઉલ્લેખો વધારે મળે છે

આ પ્રાચીન સમયમાં ગૂજરાતના કિનારાના આટલા ઉલ્લેખો મળે છે તેવા અંદરના ભાગના બહુ મળતા નથી. પરંતુ તે ઉપરથી કિનારા સિવાયનો ભાગ જંગલ હશે એમ માનવાને કારણ નથી. ગિરનાર અને એની તળેટીમાં જૂનાગઢની[1] જગ્યાએ જે નામે જે નગર હશે તે—એ તો એટલાં જ પ્રાચીન સ્થળો છે, અને તળગૂજરાત અને કાઠિયાવાડમાં એવાં ઘણાં સ્થળો લુપ્ત થયાં છે, તે સમયની સુધરેલી દુનિયા સાથે ઉત્તર અને મધ્ય હિંદુસ્તાનનો વ્યવહાર જે બંદરો મારફતે ચાલતો હોય તેના મહામાર્ગોમાં સમૃદ્ધ શહેરો ન હોય એમ માનવાને કારણ નથી.

પૌરાણિક સમય

જ્યારથી ઐતિહાસિક નોંધ મળે છે ત્યારથી આશરે બે હજાર વર્ષથી તો પરદેશીઓએ ગૂજરાતનાં ઘણાં સ્થળોની નોંધ લીધેલી છે. આપણાં પુરાણો ગમે ત્યારે લખાયાં હોય તોપણ એમાંનાં ઘણાં

---

૧. લેસન, કનિંગહામ વગેરે જૂનાગઢને યવનગઢ કે યવનનગરનું સંસ્કૃત રૂપ આપે છે તે ભૂલ છે. એનું જૂનું નામ ગિરનગર છે. પર્વતનું કે એના જુદા જુદા ભાગનું નામ પણ ગિરિનગર, ઉજ્જયન્ત, રૈવતક એ પ્રમાણે છે. જૂનાગઢની જગ્યાએ દ્વારકાં હતું એ પણ બરોબર નથી. દ્વારકાં મૂળ દ્વારકા આગળ હતું.

સ્થળો પણ એ સમયની લગભગના ગણી શકાય. પરંતુ પુરાણોમાં આપેલા સ્થળો અને એ સમયના બીજા ઉલ્લેખોમાં જે સ્થળોના નામ દેખાય છે તેમાં ઘણા અત્યારે ઓળખવા પણ મુશ્કેલ પડે તેમ છે ઘણાનો પત્તો નથી પુરાણોની વાત બાજૂએ રાખતા વરાહમિહિર જેવા એક ચોક્કસ ગણી શકાય તેવા આચાર્યે આપેલા નામોમાં પણ સ્થળનિર્ણય કરવાનું કામ બહુ ભારે છે અને ઘણાનો પત્તો લાગતો નથી તે જ મુજબ ઈ સ ની શરૂઆતમાં ગ્રીક લેખકોએ ઉલ્લેખ કરેલા સ્થળો પણ અત્યારે શોધવા મુશ્કેલ છે તેમાના ઘણાનો પત્તો નથી અને તે સમયના પ્રાકૃત નામો ઉપરથી ગ્રીક લેખકોએ ભ્રષ્ટ કરેલા રૂપોમાથી આજે તેનો પત્તો લગાડવાનું કામ સમુદ્રમંથનથી પણ વિકટ છે, અને કેટલાક તો લુપ્ત પણ થઈ ગયા છે આ ઉપરાંત આપણા પ્રાચીન લેખકોની વિશેષણો અને પર્યાયો ભૌગોલિક સ્થળો માટે પણ વાપરવાની રીત પણ આ વિષયમાં મોટો ગૂંચવાડો ઊભો કરે છે.

મધ્યપ્રદેશ—ગંગા યમુનાના પ્રદેશમાં—રહીને સ્થળોનો નિર્દેશ કરનાર આપણા પ્રાચીન લેખકો દિશાઓની બાબતમાં ઘણી વાર ભૂલો પણ કરે છે આમ આપણા પ્રાંતના કેટલાક સ્થળો પૌરાણિક મતે નૈઋર્ત્યમાં તો કેટલાક દક્ષિણમાં મૂકવામાં આવે છે વિંધ્ય અને નર્મદાની નીચેનો ભાગ દક્ષિણાપથમાં ગણવાની પૌરાણિક પ્રણાલિકા હોવાથી દક્ષિણ ગૂજરાતનો કેટલોક ભાગ દક્ષિણમાં ગણે છે.

યવન ઉલ્લેખો

યવન—ગ્રીક લેખકોના નામોમાં ઘણો ગોટાળો છે છતાં દક્ષિણ સિંધ, કચ્છની આસપાસનો કિનારો, કાઠિયાવાડ અને ગૂજરાતનો કિનારો વગેરે ભાગના નામ ઓળખાય તેવા છે પાતાલ, સુરાષ્ટ્ર, બારગોલ, ખંભાત, હસ્તકવપ્ર—હાથબ—મહી, નર્મદા, દ્વારકા કિનારાના કેટલાક સ્થળો, ભરૂચ, કાવી, નવસારી વગેરે નામો સમજાય તેવા છે પરંતુ કેટલાક નામોનો પત્તો નથી આબુ વગેરેને માટે અટકળ

કરીને મેકક્રીન્ડલ વગેરે લેખકો જે નામો બેસાડવા માંગે છે તેને માટે ખાત્રીવાળા આધાર મળતા નથી. આ પત્તો ન લાગતાં નામો માટે અહીં ચર્ચા કરવી અસ્થાને છે.

ગ્રીક લેખકોના ઉલ્લેખો, વરાહમિહિરના ઉલ્લેખો, અને પુરાણો-ના ઉલ્લેખોને આપણે લગભગ એક સમયના ગણી શકીએ. જોકે એમાંનાં કેટલાંક નામ ઘણા પ્રાચીન સમયથી ચાલ્યાં આવેલાં છે તે ઉપર જોયું. [1]રાજશેખર એની કાવ્યમીમાંસામાં આ સમયથી લગ-ભગ છથી આઠ સદીઓ પછી લખે છે. આમ છતાં પણ એના લખાણમાં પુરાણનાં નામોની છાયા ગઈ નથી અને કેટલાંક નામો એના પોતાના સમયનાં છે. રુદ્રદામાના લેખના ઉલ્લેખો પણ રાજ-શેખરના પહેલાંના, ઉપર કહ્યો તે સમયના ગણી શકાય.

ગૂજરાતના સાંસ્કારિક વ્યક્તિત્વમાં હાલના ગૂજરાતની બહારના થોડા ભાગ પણ આવે છે

આ બધા ઉપરથી એમ સમજાય છે કે આપણા સાંસ્કારિક વ્યક્તિત્વની દૃષ્ટિએ, આપણા પ્રાંતનું ગૂજરાત નામ પડ્યું તે પહેલાં, જે જે ભૂમિવિભાગોએ એ વ્યક્તિત્વને ઘડવામાં ભાગ ભજવ્યો છે, તે ભૂમિવિભાગો ગૂજરાતની હાલની પરિસીમાની બહાર પણ હતા. હાલની પરિસીમા છેવટની તો મોગલ સમયમાં નક્કી થઈ છે તે આગળ જોઈશું. એટલે હાલ પશ્ચિમ હિંદના જે ભાગમાં અસલથી ગૂજરાતનું સાંસ્કારિક વ્યક્તિત્વ ઘડાયું અને જેને ભારતવર્ષના પશ્ચિમ વિભાગ તરીકે પુરાણો અને તે સમયના બીજા લેખકો ગણતા આવ્યા છે તે ભાગની ભૂગોળ ટૂંકામાં જોવાની જરૂર છે. આ દૃષ્ટિએ હાલના ગૂજરાત ઉપરાંત, કચ્છ, સિંધનો દક્ષિણ ભાગ,

---

૧. કચ્છ, સુરાષ્ટ્ર, અનૂપ, પિશાચ, માલવ, સિંધુ, સૌવીર અને સાલ્વ એ દેશો; અને આનર્ત, બર્બર, મહીનગર, માહિષ્મતી, અને વલભી એ શહેરોનાં નામો પાણિનિના ગણ પાઠમાં મળે છે.

મારવાડ, મેવાડ અને પશ્ચિમ માળવાના કેટલાક ભાગોનો આપણા વર્ણનમાં સમાવેશ કરવો જોઈએ.

પૌરાણિક સમયના સ્થળો

સુરાષ્ટ્ર અને આનર્તનાં નામો ઘણાં પ્રાચીન છે અને એ બન્ને નામો એવી રીતે વપરાયા છે કે સીમાઓ નક્કી કરવી મુશ્કેલ છે તે આગળ જોયું આનર્ત નામ પાછળથી જણાતું નથી અને લાટ નામ દાખલ થાય છે તે બાબત આગળ જોઈશું એટલા જ પ્રાચીન સમયમાં વલભીને શહેર, બંદર અને એક દેશ તરીકે જોવામાં આવે છે [1] અને ખંભાત પણ એટલું જ પ્રાચીન છે [2] ભરૂચ અને સોપારા પણ એટલું જ પ્રાચીન છે પાતાળના ઉલ્લેખો ગ્રીક લેખકો કરે છે અને તેનું સ્થળ વિદ્વાનો સિંધમાં માને છે; પરંતુ તેને માટે ખાત્રી થતી નથી એ સ્થળ કચ્છના સમુદ્રની આસપાસ લુપ્ત થયું હોય એમ લાગે છે આપણા દેશી લેખકો આ સ્થળને માટે ભાગે મૌન સેવે છે મારવાડ ગણાવતા છતાં અર્બુદ અને પુષ્કરને ગણાવવા, સૌરાષ્ટ્ર ગણાવતાં છતાં વલભી, વડવામુખ, ગિરિનગર, બર્બર, આભીર વગેરે ગણાવવા, એ રીત એક મોટા વિભાગની અંદરના નાના વિભાગોને જુદા દેશો તરીકે ગણાવવાની છે પુરાણો અને વરાહમિહિર આપણા ભૂમિવિભાગને ભરતખંડની નૈર્ઋત્યમાં કહે છે અને પશ્ચિમ દિશાના દેશો અને પશ્ચિમની સરહદ, આ સધા પ્રાચીન લેખકો નક્કી કરતા નથી એ હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન ભૂગોળની એક વિચિત્રતા છે આ લેખકો પંજાબ

---

૧ વલભી ઘણું પ્રાચીન હતા ચીન કે આરબ લેખકો એનું નામ નથી લખતા પરંતુ કાઈ ચીના ન સમજાય તેવા નામે એ લોકે આ પ્રસિદ્ધ શહેરનો ઉલ્લેખ કરેલ હોવો જોઈએ રાજશેખરે પણ એનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો જ્યારે યવનચંગ ચીનાએ એનું ભરૂચ, મોરબ, આનંદ, ગુર્જર-ભિન્નમાલ કચ્છ, આનંદપુર વગેરેની સાથે ખાસ વર્ણન કર્યું છે

૨. ખંભાતનું નામ તામ્રલિપ્તિ (બગમનું નામ તામ્રલુક નહિ) સ્તંભનગર અને મહીનગર પ્રાચીન નામો છે જુઓ ખંભાતનો ઇતિહાસ.

વગેરેને જ પશ્ચિમમાં ગણે છે અને વરાહમિહિર તો થોડા દેશ ગણાવીને પછી પશ્ચિમમાં નિર્મર્યાદ મ્લેચ્છો વસે છે એટલું કહી સૌથી ટૂંકું વર્ણન પશ્ચિમ સીમાનું આપે છે. આમ આપણે હાલ આપણા પ્રાંતને પશ્ચિમમાં ગણીએ છીએ છતાં પૌરાણિક ભૂગોલકાર તો નૈર્ઋત્યમાં જ ગણે છે, અને તેમાં ઉપર જણાવ્યા તે દેશો જણાવે છે. વરાહમિહિર વધારામાં કાંબોજ, પહ્લવ વગેરે સિંધની પશ્ચિમોત્તરના દેશો પણ લખે છે. લગભગ બધા જ લેખકો સિંધુ સૌવીરને આપણા વર્ણનના વિભાગમાં જ ગણે છે.[1]

રાજશેખરે કાવ્યમીમાંસામાં વર્ણવેલાં સ્થળો અને તેની ચર્ચા

રાજશેખર કાવ્યમીમાંસાના ગ્રંથમાં આ બધા ભાગોને નૈર્ઋત્યને બદલે આપણે માનીએ છીએ તેમ પશ્ચિમમાં મૂકે છે અને તેથી હિંદુસ્તાનના નવને બદલે પાંચ જ ભાગ પાડી, મધ્ય ભાગને તો જાણીતી વાત છે એમ કહી વર્ણનમાં ગણતા જ નથી. પશ્ચિમ વિભાગની નદીઓ અને પર્વતો પણ રાજશેખરની પેઠે બીજા પ્રાચીન ગ્રંથકારે ગણાવેલાં નથી. આપણા પ્રાંતની સંસ્કારિતાનો વિચાર

---

૧. સ્થળોનું બેવડાપણું, અને દિશાઓની સમજફેર દરેક પ્રાચીન લેખક વ્યક્ત કરે છે તેથી ઘણી મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે. યવનચ્યંગ ચીનાએ લખેલી દિશામાં ઘણો ગોટાળો છે. વરાહમિહિર જેવા પણ કેટલીક ભૂલો કરે છે. વરાહમિહિર સૌરાષ્ટ્રને એક જ અધ્યાયમાં એક જગ્યાએ બુધના આધિપત્ય નીચે અને બીજી જગ્યાએ શનિના આધિપત્ય નીચે મૂકે છે; અને તેથી દિશાઓમાં ફેર પડે છે. ખરી રીતે સૌરાષ્ટ્ર શનિના આધિપત્યમાં નૈર્ઋત્યમાં જ છે. સૌવીરને નક્કી કરવામાં પણ મુશ્કેલી જ છે. કનિંગહામ સૌવીરને બદરી અને ઈડર સાથે મેળવે છે તે ખરું નથી. સૌવીર મને તો કાઠિયાવાડ કચ્છ અને મારવાડની વચ્ચે કોઈ જગ્યાએ કચ્છના રણના પૂર્વના સમુદ્ર ઉપર હોય એમ જણાય છે. અને રાજશેખરે એનું નામ નથી આપ્યું એટલે એના સમયમાં એ નામ લુપ્ત થયું હોય. રાજશેખરનું ત્રવણ કદાચ એ જ હોય. કેટલાક સિંધના ઉત્તરમાં મુલતાન પાસે સૌવીરને મૂકે છે તે સયુક્તિક નથી.

કરવામાં રાજશેખરે આપેલા ભૌગોલિક સ્થળોનો વિચાર મહત્ત્વનો છે. તેથી ટૂંકામાં અહીં જોઈએ.[1]

રાજશેખર પશ્ચિમ વિભાગની જે નદીઓ ગણાવે છે તે સપૂર્ણ રીતે આપણા હાલના ગૂજરાતની જ નદીઓ છે. બીજા કોઈ લેખક અને પુરાણકાર કરતાં એ વધારે વ્યવસ્થિત રીતે આપેલી છે. સરસ્વતી, શ્વભ્રવતી, વાર્તઘ્ની (વાત્રક), મહી, અને હિડિંબા એટલી નદીઓ આપેલી છે. નર્મદા અને તાપી વગેરે નદીઓ એમના સમયમાં દક્ષિણ ભાગમાં ગણાતી. રુદ્રદામાના લેખમાં સાબરકાંઠાને માટે શ્વભ્રદેશ નામ પહેલું મળે છે તેમ સાબરમતીને માટે શ્વભ્રવતી એ સાચું નામ પહેલું રાજશેખરના ગ્રંથમાં મળે છે. તે પછી પુરાણોમાં અને બીજા સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં સાભ્રમતી એવું બનાવટી નામ પડ્યું. હિડિંબા નદીનો આજે પત્તો લાગતો નથી, પરંતુ ક્રમ જોતાં મહી નદીની પછીની કાટર નદી હોય અગર તો કાઠિયાવાડની કોઈ નદી હોય. એ જ પ્રમાણે પર્વતોની ગણતરી છેક ગોવર્ધનથી કરે છે. ગોવર્ધન, ગિરિનગર, દેવસભ, માલ્યશિખર અને અર્બુદ એટલા પર્વતો ગણાવેલા છે. એમાં દેવસભ અને માલ્યશિખરનો પત્તો લાગતો નથી. ગોવર્ધનથી ગણતરી કરી છે તે સૂચક છે, કારણ કે રાજશેખરના મધ્યદેશથી પશ્ચિમ દેશને એ જુદો પાડે છે. તેની મર્યાદા મારવાડ અને મેવાડની ઉત્તર સુધી પહોંચે છે. આ પશ્ચિમ વિભાગના તેમણે લખેલા દેશો જોતાં આ વાત સમજાય તેમ છે. દેવસભથી પશ્ચિમનો દેશ તે પશ્ચિમ દેશ એમ કહેતાં એ વિભાગમાં દેવસભ, સુરાષ્ટ્ર, દશેરક, ત્રવણ, ભૃગુકચ્છ, કચ્છીય, આનર્ત,

[1] પુરાણ અને વરાહમિહિરના નવ વિભાગના ગોટાળા કરતાં રાજશેખરના પાંચ ભાગ વધારે સારા છે. પ્રાચીન ભૂગોળકારોએ પશ્ચિમની સરહદને નક્કી નથી કરી એ પશ્ચિમ વર્ણ- મિશ્ર હિંદુ સંસ્કૃતિનો અમર્યાદ ફેલાવો બતાવે છે.

અર્બુદ, બ્રાહ્મણવાહ અને યવન વગેરે દેશો ગણાવે છે.[1] આમાં

---

૧. રાજશેખરે લખેલા પર્વતોમાં માલ્યશિખરનો પત્તો નથી. પારિયાત્ર પર્વતને કુલ પર્વતોમાં ગણેલો છે. કુમારીદ્વીપને જો આખો હિંદુસ્તાન ગણીએ અને સ્કંદપુરાણ પ્રમાણે પશ્ચિમહિંદ ગણીએ તો પારિયાત્ર મધ્ય અને પશ્ચિમની સીમા બને છે. રાજશેખર પ્રમાણે પણ એ જ સીમા બને છે. પરંતુ પારિયાત્ર પશ્ચિમ વિભાગની ખરી મોટી પર્વતમાળા છે. હાલ આપણે એને અરવલ્લી કહીએ છીએ. અરવલ્લી નામ આડી વળી અગર આડા વળા એટલે મારવાડ અને મેવાડની વચ્ચે પડેલો આડો વળો એ અર્થસૂચક સ્થાનિક નામનું અંગ્રેજોએ કરેલું ભ્રષ્ટ રૂપ છે. ખરું નામ પારિયાત્ર છે અને તેનો દક્ષિણ છેડો છેક વિંધ્યને અડે છે. નદીઓમાં બનાસ, લૂણી અને ચંબલને ગણાવી નથી. ચંબલ કદાચ મધ્ય દેશમાં ગણી હોય. સાબરમતીનું શ્વભ્રવતી એ સારું નામ ભ્રષ્ટ થઈ સાભ્રમતી થતાં છેક પુરાણોમાં પણ ભ્રષ્ટ નામને ઉપજાવી કાઢવાનાં કારણો આપવાનો પ્રયત્ન થયો છે. હિડિંબા નદી મહી પછી આવતી ઢાઢર ગણવી કે કાઠિયાવાડની નદી ગણવી તે શંકા ઊભી જ રહે છે. મહી અને ઢાઢરની વચ્ચે એક હડપ નામની નાની નદી આ નામનું ભ્રષ્ટ રૂપ હોય તે પણ ચોક્કસ કહેવાય તેમ નથી. દેશોમાં દેવસભથી શરૂઆત કરી છે. તે શહેર અને પર્વતનું એક જ નામ ગિરિનગરની પેઠે છે. એને દેવાસ સાથે બેસાડવાનો એક વિદ્વાને પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ ઉજ્જન પાસે આવેલું આ ગામ પ્રાચીન દેવસભ હોય એમ બરાબર ખાત્રી થતી નથી. દેવસભનું રક્તચંદન ઈ. સ. પૂર્વેના સમયથી પ્રસિદ્ધ છે. દેવાસ કહેનારા વિદ્વાનને એ બાબત શંકાનું સમાધાન થયું નથી. નામસાદૃશ્ય ન હોવા છતાં વર્ણન ઉપરથી મને ચિત્તોડના ડુંગરની પાસે આવેલી મધ્યમિકા નગરી દેવસભ હોય એમ લાગે છે. એનું નામ એ મધ્ય દેશની અને પશ્ચિમ દેશની સીમા ઉપર છે એ બતાવે છે. દેવસભ જનપદ એટલે દેશ પણ છે, તેમ વરાહમિહિર પ્રમાણે માધ્યમિકા એ શબ્દ પણ દેશસૂચક છે. પુરાણો પ્રમાણે અર્બુદારણ્ય એટલે અરવલ્લીનો મેવાડનો ભાગમાં ચંદનનાં વન હતાં એવા ઉલ્લેખ મળે છે. જોકે તે રક્તચંદન છે એમ નક્કી નથી થતું. આ શહેર એક વખત સંસ્કારિતાનું કેન્દ્ર પણ હોવાનું જણાય છે. કથાસરિત્સાગરની વાતોમાં તેનું નામ આવે છે, અને તે દેવસભ નામથી આવે છે. મોટાં શહેરોનાં નામથી કે દેશનાં નામથી જેમ રાગનાં નામો પડેલાં છે તેમ માધ્યમિકા નામના રાગનું નામ પણ દક્ષિણમાં શોધાયેલા એક સંગીત-

દેવસભ અને ત્રૈગુણનો પત્તો લાગતો નથી બ્રાહ્મણવાહ અને યવન
ના ગ્રંથમાં મળ્યું છે ગોવર્ધન અને દુર્ગ--(માંગરાટી)ને પશ્ચિમ દેશમાં
રાજગોપાલ મૂકે છે અને અર્બુદને મૂકે છે તો તે બન્નેની વચ્ચે આવેલુ આ
ભાગ દેવસભ હોય અને તે મેવાડનુ કે તેના એક ભાગનું જૂનુ નામ હોય
એમ મને લાગે છે નકુલાલ દે એમના ભૌગોલિક કોશમા દુર્ગકને માળવા
કહે છે તે ભૂલ છે 'મરવસ્તુ દુર્ગમ' એમ અભિધાનચિંતામણિ સ્પષ્ટ કહે
છે અહીં વરાહમિહિરના દેશો સરખાવવા જેવા છે આ પશ્ચિમ વિભાગને
નૈઋત્ય વિભાગ કહેતા એ લખે છે કે તેમા પહ્લવ, કંબોજ, સિંધુસૌવીર,
વડવામુખ, કપિલ, નારીમુખ, આનર્ત, યવન માર્ગ, પારશવ, શૂદ્ર, બર્બર,
કિરાત, આભીર, સિંધુનાદ, રૈવતક, સુરાષ્ટ્ર, બાદર, દ્રવિડ, અને તે પછી
મહાર્ણવ આમ લખે છે કેટલાક નામ વિચિત્ર જણાય છે જેનો પત્તો નથી
કેટલાક બહુ વિચિત્ર છોડી દીધા છે રૈવત ગિરનાર--અને સુરાષ્ટ્ર સાથે ગણાવે
છે તે ગિરિનગરને સુરાષ્ટ્ર બીજાઓ સાથે ગણાવે છે એ સૂચક છે એ જ
અધ્યાયમા ગિરિનગર કચ્છ અને આભીર એ ત્રણે દક્ષિણના પણ ગણાવ્યા છે,
એ વિચિત્રતામા વધારો કરે છે જ્યારે દ્રવિડ નૈઋત્યમા કહે છે બાદર દેશ
અહીં કહેલ છે એને [illegible] સૌવીરનુ નામ ગણીને [illegible] સાથે સંબંધ
બેસાડે છે, તે પણ વિચારવા જેવું છે યવનચ્વાંગ ચીનો મુસાફરીનો [illegible]
કરતા એક અતલી અટાલી (ATALI) નામે દેશ કહે છે જેનો પત્તો
લાગતો નથી પરંતુ વર્ણન ઉપરથી ખંભાતના અખાતની ઉપરનો અને આસ-
પાસનો પ્રદેશ અને અમદાવાદ જિલ્લાનો ભાગ કદાચ હોય અને એ નામ આઘા-
ટ[illegible] અપભ્રંશ પણ હોય. આઘાટપુરી ઘણુ પ્રાચીન છે લોક આ અનુમાનને
ટેકો વધુ આપવાની જરૂર છે મધ્ય દેશમા વરાહમિહિર યામુન, સારસ્વત, મત્સ્ય-
મિમ, પારિયાત્ર [illegible] કહે છે, પરંતુ સારસ્વત સાથે દેશની પૂર્વે હોય
તો જ મધ્ય દેશમા જાય અને તો તે પુષ્કરની સમીપનો કોઈ દેશ લાગે
છે અને તેને પશ્ચિમમા ગણવો જોઈએ, મત્સ્ય દેશ અને વિરાટનગરી જયપુરની
હદમા [illegible] થઈ છે [illegible] ગણીને [illegible] સેવાનુ [illegible]-
ઓએ હવે છોડી દેવું જોઈએ પશ્ચિમ વિભાગમા વિષ્ણુપુરાણ અપરાંત, સુરાષ્ટ્ર,
શૂર, આભીર, અર્બુદ, કારુષ, માલવ, સૌવીર, સિંધુ, હૂણ, સાલ્વ, શાલ્વ
એવા દેશ ગણાવે છે સાલ્વની રાજધાની મૃત્તિકાવતીને આપણા ભૂમિભાગમાં
[illegible] છે તે [illegible] નથી આ બધા માટે વિસ્તૃત અને વાદગ્રસ્ત
ચર્ચા કરતાં ઘણું [illegible] થાય તેમ છે તે અહીં અસ્થાને છે.

સંદિગ્ધ રીતે સમજાય તેવા છે. બ્રાહ્મણવાહ દક્ષિણ સિંધનું બ્રાહ્મણાબાદ અથવા બહમનાબાદ નગર છે તેથી તે દેશ દક્ષિણસિંધ હોવાનું સમજાય. યવન દેશ કાઠિયાવાડનો કોઈ પશ્ચિમ ભાગ હોય તેમ લાગે છે જ્યાં ગ્રીક લોકોનું થાણું હોવાની પરંપરા રાજશેખરને જણાઈ હોય. ત્રવણ દેશ તે સુરાષ્ટ્ર અને દશેરક એટલે મારવાડની વચ્ચેનો કોઈ ભાગ હોય એમ સમજાય છે, કારણ કે મારવાડ, ત્રવણ અને સુરાષ્ટ્રની ભાષા અપભ્રંશ છે એમ એ પોતે જ એક જગ્યાએ લખે છે. દેવસભ માટે વિદ્વાનોએ કોઈ કોઈ અનુમાન કરેલાં છે. તેમાં એક વિદ્વાનને માળવામાં આવેલું દેવાસ અવાજ–સાદૃશ્ય અને વર્ણનના થોડા મળતાપણાથી દેવસભ હોવું જોઈએ એમ લાગે છે. પરંતુ મેવાડના ઉત્તર ભાગમાં આવેલી મધ્યમિકા નગરી, આ નામનું મળતાપણું ન હોવા છતાં પણ વધારે બંધબેસે તેમ લાગે છે. સંસ્કૃતિના ઇતિહાસના આ ગ્રંથમાં ભૂગોળની ઝીણી ચર્ચાને સ્થાન નથી તેથી અહીં એ ચર્ચામાં ઊતરવું યોગ્ય નથી.

લાટ દેશ અને તેની ચર્ચા

અહીં હવે લાટ દેશ સંબંધી કાંઈ કહેવું જોઈએ. રાજશેખર એમના ગ્રંથમાં લાટ દેશ, લાટના લોક, તેમની ભાષા વગેરેના ઉલ્લેખો કરે છે, છતાં તેમના પશ્ચિમ દેશના કે દક્ષિણના વર્ણનમાં લાટનું નામ ગણાવતા નથી એ બહુ સૂચક છે. એ નામ આજે પણ અદૃશ્ય થવા છતાં એનું સૂચન તો અદૃશ્ય થયુ નથી. ગૂજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં લાટના ઉલ્લેખ બહુ જ રસમય છે. પ્રાચીન ધાર્મિક સંસ્કૃત સાહિત્યમાં લાટના ઉલ્લેખ ન હોવાથી આડકતરી રીતે તેના ઉલ્લેખ કરવા છતાં ભૂગોલવર્ણનમાં પુરાણોની પેઠે રાજશેખર પણ લાટને ગણતાં ડરતા લાગે છે. પરદેશી લેખકો તો વાત્સ્યાયન કામસૂત્રથી પણ પહેલાંના સમયથી લાટના ઉલ્લેખો કરે છે. હાસ્યરસમાં લાટી ભાષા સારી છે, લાટના લોકો રસિક છે વગેરે ઉલ્લેખો પ્રાચીન સમયના મળે છે તે ગુણો આજે પણ લાટના–દક્ષિણ ગૂજરાતના લોકોના

કાયમ રહેલા છે લાટના લોક સંસ્કૃતનો દ્વેષ કરે છે અને પ્રાકૃતને સેવે છે એમ તો રાજશેખર પણ કહે છે આ લાટ દેશની ભાષા જુદી હતી? અને તેમ હોય તો ભૂતભાષા–પૈશાચી ભાષાની પેઠે તે ક્યારે અને શાથી અદૃશ્ય થઈ તે તો ભાષાશાસ્ત્રીઓ કહે ત્યારે પરંતુ સુરાષ્ટ્રથી મારવાડ–જેમા પ્રાચીન ગૂજરાતનો સમાવેશ થાય છે–સુધીના ભાગમા અપભ્રંશ, લાટમા લાટી અગર કોઈ જાતની પ્રાકૃત, અને આ બન્નેની પૂર્વના ભાગમા ભૂતભાષા અગર પૈશાચી, એટલી વાત મહત્ત્વની છે; અને એ બધા ભાગોમા આજે ગૂજરાતી અને મારવાડી (પૂર્વ વિભાગમા ગૂજરાતી મારવાડીના મિશ્રણ જેવી (માળવી) એ બે ભાષાઓ આ બધા ભાગનુ સાસ્કૃતિક એકત્વ સિદ્ધ કરે છે[1]

લાટ દેશની સીમા વખતોવખત બદલાયા કરી છે વાત્સ્યાયન સૂત્રનો ટીકાકાર જયમંગલ માળવાની પશ્ચિમે અપરમાલવ (ડુંગરપુર, વાંસવાડા, દાહોદ વગેરે ભાગ) અને એની પશ્ચિમે લાટ દેશ એમ

૧ લાટને માટે અનેક અનુમાનો વિદ્વાનોએ કરેલા છે રાષ્ટ્રનું લાટ થયુ એ તો હવે કેટલાક માનતા નથી તે બરોબર છે ગૂજરાત શબ્દમા જ ગુર્જર અને લાટનુ જોડાણ થયુ એ મત પણ ખરો નથી જણાતો લાટના "ટ" નો "ત" કેમ થયો એમ એક વિદ્વાને શંકા કરેલી અને તેના દાખલામા આખી ભાષામા કોટરનુ કોતર થયુ છે તે સિવાય બીજો દાખલો નથી એમ કહેલુ યાદ છે, પરંતુ પૈશાચી ભાષામા એમ થાય છે એમ બીજા વિદ્વાનનો મત થયો તે ભલે તેમ હોય પરંતુ ગૂજરાત શબ્દમા લાટ જોડાયુ નથી એ તો સ્પષ્ટ છે. લાટ નામ પરદેશીઓએ વાપરેલુ છે તેથી કે અવૈદિક ગણાતા શૈવ સંપ્રદાય સાથે તેનો સબંધ હોય તેથી કે ગમે તે કારણને લીધે પરદેશીઓ અને ધાર્મિક વિરોધીના સબંધ વગરના લેખમા જ એ નામ વાપર્યું છે. એ નામની ઉત્પત્તિના અનેક અનુમાનો પૈકી એક અનુમાન મે ખંભાતના ઇતિહાસના પહેલા પરિશિષ્ટમા ચર્ચ્યું છે અને એવા શિવલિંગના સંપ્રદાય સાથે સબંધથી એ નામ પડ્યુ હોય એમ બતાવતી ચર્ચા કરી છે. વધુ રસ હોય તેમણે તે જોવી.

કહે છે. નર્મદાની દક્ષિણે દક્ષિણાપથ કહે છે, જ્યારે છેક ખેડાથી સુરત સુધી પણ એક વખત લાટની હદ ગણાઈ છે. મંજુશ્રીમૂલકલ્પમાં ઉજ્જનથી પશ્ચિમના આખા સમુદ્રકિનારાના દેશને લાટ દેશ કહેલો છે. સુરતના કિનારાને અપરાંત અને અનૂપને નામે પણ પ્રાચીન ઉલ્લેખ મળે છે. લાટ નામ લોકાચારમાં અને પરદેશીઓએ વધારે વાપરેલું છે અને ધાર્મિક પ્રાચીન સાહિત્યમાં નથી એ બહુ જ સૂચક છે. પરદેશીઓ તો એક વખત અરબીસમુદ્રને પણ લાટનો સમુદ્ર કહેતા હતા. ફારસીમાં લાટને લાર લખે છે. આ લાર દેશમાં નર્મદાને કિનારે કાયાવરોહણ (કારાવણ) ગામમાં આદ્ય પાશુપતાચાર્ય લકુલીશનો અવતાર થયો હતો એમ શૈવો માને છે; અને આખા શૈવ સંપ્રદાયની નહિ તો શૈવ સંપ્રદાયની મુખ્ય શાખા તરીકે પાશુપત સંપ્રદાયની ઉત્પત્તિ લાટમાં આપણા પ્રાંતમાં થઈ ત્યાંથી ચારે બાજૂ પ્રસરી એ બનાવ આપણા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં ઘણો મહત્ત્વનો છે.[1]

પુરાણો અને બીજા પ્રાચીન સંસ્કૃત પ્રાકૃત ગ્રંથો, ગ્રીક વગેરે પરદેશીઓ અને ઉત્કીર્ણ લેખો વગેરેમાં આવેલાં પ્રાચીન સ્થળો ઘણાં છે, ઘણાંનો પત્તો લાગ્યો નથી અને ઘણાં આજે ઓળખાય છે, એ બધાંની યાદી આપવાનો આ પ્રસંગ નથી. જરૂરી સ્થળોનો નિર્દેશ યથાસ્થાને કરીશું. અરબ મુસાફરોના ઉલ્લેખોમાં દેશી નામો વિચિત્ર રીતે લખેલાં છે તે સિવાય કાંઈ નવું નથી. પરંતુ આગળ યથાસ્થાને એની નોંધ પણ લઈશું. બીજી મહત્ત્વની વાત એ છે કે ગૂજરાત નામ શાથી અને ક્યારે પડ્યું, એ બાબતમાં વિદ્વાનોએ ઘણી ચર્ચા કરેલી છે અને તે પણ યથાસ્થાને જરૂર પૂરતી જોઈશું. અહીં માત્ર જે સ્થળોએ પ્રાચીનકાળમાં—ગૂજરાત નામ પડતા પહેલાં—એની સંસ્કારિતા ઘડવામાં ભાગ ભજવ્યો તેની ટૂંકામાં નોંધ લીધી છે.[2]

---

૧. આ બાબત પણ ખંભાતના ઇતિહાસમાં આધારો બતાવીને ચર્ચી છે.

૨. વિનયચંદ્રની કાવ્યશિક્ષામાં કેટલાંક ભૌગોલિક સ્થળો આપેલાં છે, તે ગૂજરાત નામ પડયા પછીનાં છે છતાં પૌરાણિક આધારથી બનેલાં છે. તેમાં

સામાજિક ઘડતરમાં ભૌગોલિક સ્થળોએ ભજવેલો ભાગ

ગૂજરાતના ભૌગોલિક સ્થળોએ ગૂજરાતી મંસ્કારિતામાં ખાસ કરીને સામાજિક બાબતમાં એક અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે તે અહીં

દરેક સ્થળની સાથે સંખ્યાઓ આપેલી છે અને તે ગામોની સંખ્યા છે તે જણાવેલું નથી પરંતુ કદાચ તે ગામોની સંખ્યા હોય એમ લાગે છે. આ સંખ્યા પણ ગપાટા જેવી જણાય છે છતાં ગૂજરાતના કેટલાક સ્થળોનાં નામો રસમય હોવાથી અને ઉપર કહ્યું તે સમયના ઘણા નામો હોવાથી અહીં આપવા યોગ્ય લાગે છે—કુલ ભારતના ચોવીસ દેશો કહે છે તેમાં પશ્ચિમમાં આ પ્રમાણે છે—માલવ, લોહિત, પશ્ચિમ કાછ, વાલભ, સૌરાષ્ટ્ર, કંકણ, લાટ, શ્રીમાલ, અર્બુદ, મેદપાટ, મરુ, વરેન્દ્ર, યમુના, એટલા કહે છે અને વચ્ચે બીજી દિશાના કહી વળી અવંતી, કિરાત, સૌવીર, ગુર્જર વગેરે કહે છે આમાં માળવા અને અવંતી, સૌરાષ્ટ્ર અને વાલભ, શ્રીમાલ અને અર્બુદ વગેરે લગભગ એક જ ભૂમિવિભાગ જુદા તરીકે લીધા છે ગુર્જર દેશને ઉત્તરાપથ અને સિંધુની વચ્ચે લખ્યો છે અને ક્રમ વિચિત્ર છે, છતાં જો ક્રમમાં લખ્યા છે એમ માનીએ તો આ ગુર્જર દેશ તે પંજાબનો વિભાગ માનવો કે રાજપુતાનાનો અમલ ગુર્જર દેશ માનવો તે સમજાય તેવું નથી આભીર દેશને મહારાષ્ટ્ર અને નર્મદા તટ સાથે દક્ષિણાપથમાં ગણાવ્યો છે

એ પછી પશ્ચિમ દેશની વિગત આપે છે તે પણ રસમય છે હિરુયાણી વગેરે (હીરવાણી ?) ૬, પત્તન વગેરે (પાટણ) ૧૨, માતર વગેરે ૨૮, વટ્ટ વગેરે ૩૬, (આ વટ નામના ગૂજરાતમાં બે ગામ છે તેમાં ક્યું ?) ભાલિજ્જ (ભાલેજ) વગેરે ૪૦, હર્ષપુર (હરમોલ ?) વગેરે ૫૨, શ્રીનાર વગેરે ૫૯ (પેટલાદ પાસેનું નાર કે શ્રીનગર ?), જણુસર વગેરે ૬૦ (ભરુચને કેમ છોડી દીધું હશે તે સમજાય તેવું નથી), પટવાણ (વઢવાણ ?) વગેરે ૭૬ (જૂનું નામ વર્ધમાન કેમ ન લખ્યું ? અગર બીજું કોઈ ગામ હોય ?), દર્ભાવતી (ડભોઈ) વગેરે ૮૪, પેટલાપદ્ર (પેટલાદ) વગેરે ૧૦૪ (શું આ ચરોતરનું મુખ્ય ગામ હશે ?), ખદિરાલુકા વગેરે (ખેરાલુ ?) ૧૧૦, ભોગપુર વગેરે ૧૧૬ (આ નામ પ્રબંધચિંતામણિમાં પણ આવે છે ખંભાતથી માળવા જતાં આવે તેમ જણાય છે પરંતુ મને તેનો પત્તો લાગ્યો નથી), ધવલક્ક (ધોળકા) વગેરે ૫૦૦, માહડવાસ વગેરે ૪૦૦ (આ મ્હેવાસ હશે કે બીજું અને તેની સંખ્યા

ભૂલવું ન જોઈએ. જોકે એનું પરિણામ સારું કે ખોટું છે તે ચર્ચા અહીં અસ્થાને છે. આ વાત ગૂજરાતની જ્ઞાતિઓને લગતી છે. લોકોને લીધે સ્થળોનાં નામ કે સ્થળોને લીધે લોકનાં નામ હિંદુસ્તાનમાં ઘણી જગ્યાએ મળે છે, પણ ગૂજરાતમાં એની વિશેષતા જરા વિચિત્ર હદ સુધી ગયેલી છે. ઘણી જ્ઞાતિઓ—ખાસ કરીને ઉચ્ચ વર્ગોની જ્ઞાતિઓ અને તેની ઉપજ્ઞાતિઓનાં નામો ભૌગોલિક સ્થળોને લીધે પડેલાં છે. નાગર, મોઢ, શ્રીમાળી વગેરે બ્રાહ્મણ વાણિયાની અનેક નાતોનાં નામો પ્રાચીન ભૌગોલિક સ્થળોને લીધે પડેલાં છે. લાટના લાડ વાણિયા ઉપરાંત શ્રીમાળીઓમાં જે લાટમાં ગયા તે લાડુઆ શ્રીમાળી ગણાય છે. ગામોનાં નામો ઉપરથી પડેલાં જ્ઞાતિઓનાં નામો અસંખ્ય છે અને તેના ઇતિહાસ પ્રાચીન અને રસમય છે. ઘણાં પ્રાચીન સ્થળોને ચાર યુગનાં ચાર જુદાં નામો આપી પૌરાણિક

એ કાંઈ સ્પષ્ટ થતું નથી.); કોંકણ (કોંકણ) વગેરે ૧૪૧૪; ચંદ્રાવતી વગેરે ૧૮૦૦ (આબુ પાસેનું ચંદ્રાવતી); મહીતટમ્ (મહીકાંઠો) ૨૨૦૦; સુરાષ્ટ્ર ૯૦૦૦; લાટ દેશ ૨૧૦૦૦; ગુર્જર દેશ અને પારેત ૭૦૦૦૦ (આ ગુર્જર દેશ ઉપર કહ્યું તેમ મારવાડથી પંજાબ સુધીનો હોય તો નવાઈ નથી. પારત અગર પારદ દેશ તેની પશ્ચિમનો કોઈ દેશ છે); બ્રાહ્મણ-પાટક (બ્રાહ્મણવાડ—બહમનાબાદ—સિંધ) ૩૫૦૦૦૦ (આ રકમને અહ્લૂડ લક્ષાણિ કહે છે. અહ્લૂડ એ ઉઠાનું રૂપાંતર છે એટલે સાડાત્રણ); ડાહલ (ત્રૈપુર-ચેદી મધ્ય હિંદ) ૯૦૦૦૦૦; માળવા ૧૮૦૦૦૯૨; કાન્યકુબ્જ (કનોજ—મધ્ય-દેશ) ૩૬૦૦૦૦૦; આટલું લખીને अनंतरं उत्तरापथं दक्षिणापथं चेति.— આની પછી ઉત્તરાપથ અને દક્ષિણાપથ—એમ લખે છે. આમાં પશ્ચિમ ઉપરાંત મધ્યહિંદનો સમાવેશ પણ કર્યો લાગે છે. સંખ્યા ભાટચારણોની અતિશયોક્તિને પણ વટાવી જાય તેવી જણાય છે. પરંતુ ગૂજરાતનાં ગામો જેમાંનાં ઘણાં ખરાં આજે પણ જડે છે તેમની સંખ્યા તે તે તાલુકાનાં ગામોની સંખ્યા હોય એવું ખરું સમજાય છે. જોકે શરૂઆતનાં છ બાર વગેરે સમજાય તેમ નથી. લેખકને પાટણથી ચરોતર વગેરે મધ્ય ગૂજરાતની માહિતી ઠીક જણાય છે.